



СИЛА ІЛЮЗІЙ: ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПОСИЛЕННЯ ВПЛИВУ БІЛЬШОВИЗМУ (ДО ЖОВТНЯ 1917 Р.)

Аналіз уявлень та гасел більшовизму в «довладний» (тобто до жовтня 1917 р.) період є вельми важливим для розуміння сутності радянської влади. Саме в цей час у більшовицьких керівників сформувався той образ майбутнього, який вони намагалися втілити після «Жовтневого» перевороту 1917 р. При цьому необхідно розмежувати час, коли влада для більшовиків була лише далекою перспективою, з тими насиченими подіями місяцями, старт яким дала Російська («Лютнева») революція.

До лютого 1917 р. більшовицьке керівництво віддавало перевагу пропаганді стратегічного бачення майбутнього. У цей період характерною для означення діяльності більшовицької партії є датована 1911 р. заувага Леніна: «Чесність у політиці — це результат сили, лицемірство — результат сла-

бості». Інакше кажучи, демонструвалося переважно реальне ставлення більшовицьких керманців до тих чи інших проблем, зокрема й певна нечіткість та невизначеність їхньої позиції щодо шляхів вирішення національного питання.

Натомість після повалення самодержавства основним стало прагнення захопити владу. Тому публічні гасла більшовиків були відчутно скориговані та з часом відображали не стільки реальне бачення, скільки були спробою сподобатися збуреному війною та революцією суспільству.

Врахування європейського досвіду та спостереження за настроями суспільства спонукало більшовицьких керманців ще до повалення самодержавства виробити такі підходи до питання про майбутній державний устрій, які б враховували потенційну силу національно-визвольного руху. При цьому, звичайно, у риторичі більшовиків зберігалися марксистські постулати. Аксиоматичним для більшовиків було таке твердження Леніна: «Марксистами, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації — з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога централізованіших держав».

Пастка для інтелектуалів: «науковість» та модернізаційні принади комунізму

Наприкінці XIX — на початку XX ст. перед Росією постали серйозні виклики. Аби не опинитися на периферії світової політики, їй потрібно наздоганяти провідні країни Заходу, або, інакше кажучи, прискореними темпами здійснити модернізацію. Ключовою була потреба економічного «стрибка» і насамперед збільшення промислового виробництва. Низка реформ, здійснених у Росії в другій половині XIX ст., сприяла зростанню промисловості. По суті на початку XX ст. Росія перебувала на стадії перед останнім «стрибком» від аграрного

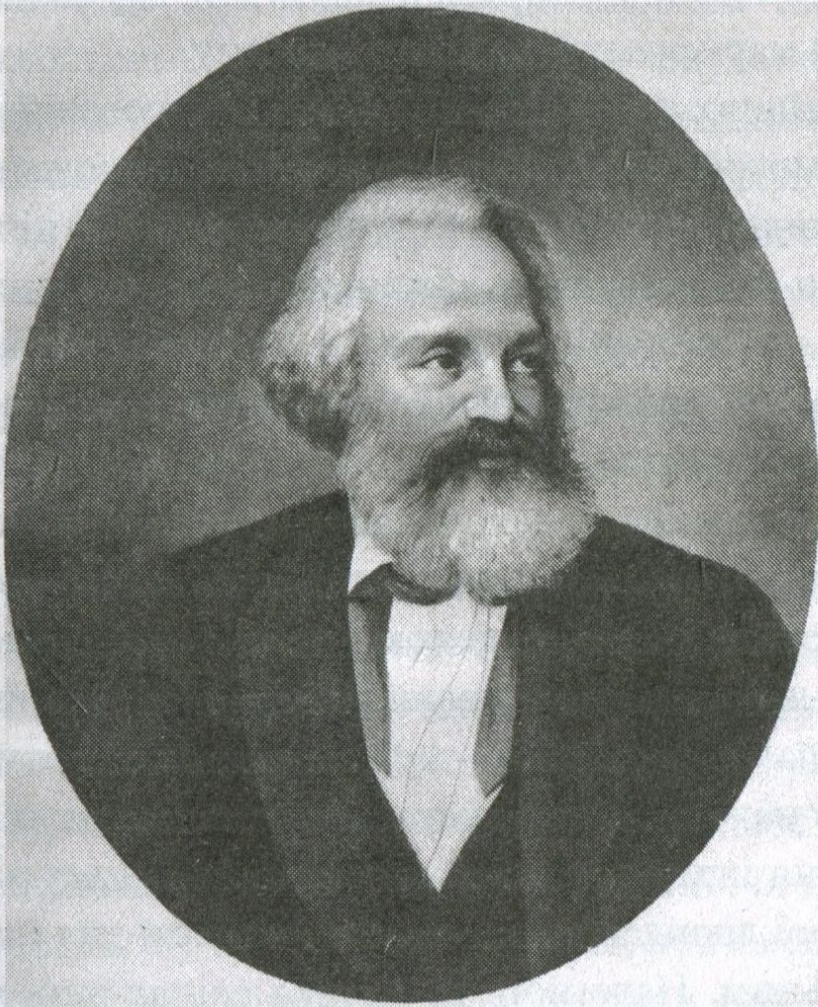
до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротяга, знаний британський історик Норман Дейвіс образно наголосив: «Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить виходу, коли пара тисне на поршні й починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій, і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю». У Росії на початку ХХ ст. двигун лише починав набирати обертів.

Неминучим результатом економічного прискорення мали стати зміни в суспільно-політичному устрої держави. Час самодержавних монархій у Європі вже минув. Країна потребувала реформування політичної системи, невід'ємною складовою якої було вирішення національного питання. Але необхідність змін у цьому сегменті царський уряд заперечував і тому намагався законсервувати наявний стан речей.

Одночасно в російському позавладному політикумі зростало усвідомлення потреби не лише економічних, а й політичних змін, в тому числі — у сфері національних відносин. Серед категоричних прихильників індустріалізму та політичних змін було й керівництво більшовиків — Російської соціал-демократичної партії (більшовиків), РСДРП(б). Партія з такою назвою та характерним означенням «більшовики» виникла після розколу 1903 р. РСДРП на «більшовиків» та «меншовиків». Очолювана Володимиром Леніним РСДРП(б) до 1917 р. була професійно організованою, але не дуже впливовою партією, формальним теоретичним/науковим підґрунтям існування якої, втім, як і меншовиків, стало вчення Карла Маркса.

Загалом наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. марксизм у європейських країнах здобув велику популярність. Демонстраційна «науковість» цієї теорії, яка не лише дала, здавалося б, ґрунтовне й закономірне пояснення сучасного та

минулого, а й претендувала на те, що може спланувати чи спрогнозувати майбутнє, стала важливою передумовою її успіху. І хоча, як виявилось згодом, претензії щодо майбутнього не мали під собою реальних підстав, логічне пояснення минулого давало підстави вважати, що Марксу вдалося відкрити всесвітні закономірності людського розвитку. Багатьом молодим інтелектуалам здавалося, що комунізм, головною ознакою якого визначалася ліквідація приватної власності, є не просто об'єктивно зумовленим, а й неминучим наслідком розвитку людства.



Карл Маркс

Потреба ліквідації приватної власності була теоретично обґрунтована основоположниками марксизму. У своїй головній праці «Капітал» Карл Маркс так змалював уже недалеко, як йому тоді здавалося, майбутнє: заради збільшення

прибутку капіталісти посилюють тиск на пролетаріат, в результаті чого «зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатація, але разом з тим зростає обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно... Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва й усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними із їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують». Щоправда, шлях та терміни втілення в життя цих передбачень прихильники марксизму бачили по-різному.

У провідних європейських країнах переважна частина соціал-демократів (цією назвою, як правило, почали називатися прихильники Марксової теорії) незабаром дійшла висновку про можливість накопичення елементів соціалізму в рамках власне капіталістичного поступу, тобто про не обов'язковість примусової ліквідації приватної власності на засоби виробництва. В умовах загального виборчого права з'явилася можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним. Європейські соціал-демократи вирішили використати ці важелі впливу. Схожу позицію займала й частина російських соціал-демократів — меншовики. Ці політичні сили вирішили максимально використати наявні можливості для узгодження інтересів праці та капіталу, а тому заклик до примусової ліквідації приватної власності для них ставав неактуальним. Натомість Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків) в основу своєї програми поклала іншу «істину» — мовляв, насильницька ліквідація приватної власності є об'єктивною необхідністю подальшого розвитку людства. Положення про нездоланні суперечності між капіталом і працею, які лише посилюються з розвитком капіталізму, було аксіомою для більшовицьких керманичів.

Тому вони робили все, щоб поляризувати відносини між працею та капіталом.

Більшовицькі керманичі, втім, як і інші марксистки, вважали свої підходи правильними і науково обґрунтованими. Серед принципових покращувачів життя то був загальний тренд. Науково-технічний прогрес, найпалкішими прихильниками якого були й більшовики, сприяв поширенню серед активної частини суспільства ідеї про необхідність наукового (тобто такого, коли певні дії обов'язково принесуть прогнозований результат) підходу до формування нового суспільства. Британсько-американський учений Роберт Конквест, наголосивши на давньому існуванні ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначив, що її прихильники «у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX — на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, й нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими».

Цілковито вписувалися у цей тренд і дії більшовицьких керманичів. Пропагований ними марксизм став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства і наголошував на тому, що знає, як це зробити. Такі «наукові» аргументи здавалися переконливими багатьом діячам, які й визначали обличчя тієї епохи. Пролетаріат, якому нічого було втрачати, вбачався тією руйнівною силою, яка допоможе перебудувати світ. Причому комуністичним діячам було притаманне аксіоматичне переконання в тому, що їм інтереси пролетаріату відомі краще за самих робітників. Це допомагало подолати сумніви, які виникали під час спротиву робітників діям комуністичної влади.

Слова Роберта Конквеста про жаргон науки підтверджуються численними «марксистсько-ленінськими» працями,

у яких увесь час робився наголос на «науковості» цього вчення та неминучій перемозі комунізму. В одній із них, датованій 1928 р., підкреслювалося, що завдяки впровадженню Марксом та Енгельсом «матеріалістичного розуміння суспільства» віднині «1) ...Раз і назавжди покінчено з поглядом на історичний процес як на хаос та сваволю. Соціальний процес постав перед нами як природно-історичний процес самого людства, в основі якого лежить певна закономірність — закономірність розвитку матеріальних виробничих сил... 3) Революції, в тому числі й комуністична, оголошені не як рецепт від «несправедливості», а як природно-історичний результат суспільного розвитку». У тих випадках, коли практичні події фактично заперечували попереднє розуміння Марксової теорії, ця теорія коригувалася з огляду на «діалектичний підхід» чи нові обставини. Так, зокрема, сталося згодом із, здавалося б, непорушним концептом «світової революції». Однак постулат про потребу примусової ліквідації приватної власності залишався незмінним.

Марксизм навіть у його більшовицькій оболонці не виглядав якимсь чужорідним тілом на тлі тогочасної прогресивної суспільно-політичної думки. Адже неідеологічна складова в обґрунтуванні планованого більшовиками майбутнього була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський учений Елвін Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша хвиля») до індустріального («Друга хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої хвилі три ключові концепції: війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу — надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом».

Названі три концепції найбільш безпосередньо використовувалися більшовицьким керманічами. Згодом їм вдалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну

ідею з перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив із атомною зброєю». Ототожненню комунізму та прогресу сприяло й те, що прямо на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які найбільше впливали на формування картини світу широких мас.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму (до 1918 р. у пропаганді вживався термін «соціалізм») вбачалася можливість кинути всі зусилля на боротьбу з природою. Відомий більшовицький діяч, теоретик та популяризатор комунізму Микола Бухарін в опублікованій 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її». 1918 р., вже після перейменування РДСРП(б) та РКП(б), той самий Бухарін у праці «Програма комуністів (більшовиків)» так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою із зовнішніми силами природи».

Безконфліктний комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. У картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, яку пізніше Е. Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої хвили. За твердженням ученого, цей кодекс «складався з шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація».

Майбутня реалізація цих принципів, іноді навіть у гіперболізованому вигляді, подавалася як один із головних



Микола Бухарін

запроектованих результатів побудови комуністичного суспільства. Уже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність до цього кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги тощо. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний у близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

М. Бухарін так пропагував переваги майбутнього комунізму: «Підрахує центральне статистичне (рахункове) відомство, що за рік потрібно виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакци, пшениці, полотна і таке інше; підрахує воно, що для цього на полях має працювати така-то кількість товаришів, на ковбасних заводах така-то, у великих швацьких суспільних майстернях — така-то, і відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво ведеться за суворо прорахованим, зваженим пла-

ном, на основі точного обліку всіх машин та знарядь, усієї сировини, усіх робочих рук суспільства». Далі підкреслювалося: «Для того, щоб посунути виробництво вперед, потрібно не лише не дробити того великого виробництва, яке вже залишилось нам у спадок від капіталізму. Навпаки, його ще більше слід укрупнити... Чим більше воно буде централизоване, тим краще».

Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, вкупі із запровадженням вказаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в рази підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») можна побудувати. Але для якнайшвидшого будівництва нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. Якщо говорити вживаною сьогодні термінологією, то можна висловитися так: більшовики мали вигляд партії неминуче переможного індустріалізму, котра всі його (індустріалізму) переваги збиралася використати на благо суспільства.

Основною соціальною групою, на яку спиралися більшовики, був індустріальний пролетаріат, який на власному досвіді постійно переконувався не лише в реальних виробничих перевагах запроваджуваного у великому промисловому виробництві кодексу цивілізації Другої хвилі, а й потерпав від нерівномірного розподілу матеріальних благ, що було одним із неминучих наслідків бурхливого індустріального розвитку. Більшовицькі керманічі були найбільш послідовними адептами такого кодексу і, зокрема, централізації. В. Ленін 1913 р. зауважував: «Централізована велика держава є величезним історичним кроком вперед від середньовічної роздробленості до майбутньої соціалістичної єдності всього світу, й інакше, як через таку державу (нерозривно зв'язану з капіталізмом), нема і бути не може шляху до соціалізму».